

Identiteit en de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

*Stijn Verhagen**

De WRR heeft een nieuw rapport geschreven: *Identificatie met Nederland*. De ambitie van het rapport luidt: het vinden van aanknopingspunten om huidige en toekomstige spanningen in de Nederlandse samenleving, beter dan nu gebeurt, te lijf te gaan (WRR, 2007, p. 11). Nederland kent toenemende spanningen tussen groepen. Mensen met verschillende achtergronden hebben minder contact met elkaar. De wederzijdse beeldvorming verslechtert. Groepen trekken zich terug, leven langs elkaar heen.

Het huidige antwoord van veel politici en beleidsmakers, aldus de WRR, is het herwaarderen van de Nederlandse identiteit door deze zo eenduidig mogelijk vast te leggen.¹ De kern van de boodschap van de WRR is echter dat het eenduidig vastleggen van de Nederlandse identiteit niet werkt. Het argument gaat ongeveer zo. Mensen zullen pas het gevoel hebben bij 'Nederland' te horen, als zij voldoende mogelijkheden tot verbinding hebben met anderen in de Nederlandse samenleving. Verbindingen met anderen ontstaan echter op veel meer manieren dan alleen het delen van geschiedenis of cultuur. Mogelijkheden tot verbinding ontstaan bijvoorbeeld – en vooral – in alledaagse gemeenschappelijke ervaringen, op het werk, op school, in verenigingen, via internet, in de buurt, et cetera. Daarom bepleit de WRR in plaats van een blauwdruk van de nationale identiteit, het 'onderhouden en bevorderen van meerdere routes voor identificatie met Nederland' (WRR, 2007, p. 200). Die routes kennen meerdere niveaus, meerdere plekken en meerdere uitwerkingen, die de WRR ordent onder de noemers functionele, normatieve en emotionele identificatie. In de voorgaande bijdragen in deze bundel kwamen deze routes al uitgebreid aan de orde.

Vooraf: omgang met identiteiten, nu en in het verleden

Tot voor kort werd Nederland geroemd om zijn traditie van verdraagzaamheid en tolerantie ten aanzien van andersdenkenden. Kenmerkend voor deze traditie is de pragmatische omgang met fundamentele verschillen van levens-

overtuiging en levensstijl, een traditie die zichtbaar is in veel overheidsbeleid en volgens sommigen zelfs de kern is van ons nationaal bewustzijn (Voorsluis, 2003).² In het minderhedenbeleid bijvoorbeeld, was een pragmatische omgang lange tijd het uitgangspunt. Het politieke debat over de immigratie en het daarmee gepaard gaande multiculturalisme was betrekkelijk 'luchtig' van toon (De Rooy, 2002). Eventuele integratieproblemen waren er om praktisch opgelost te worden. De gedachte was *niet* dat een culturele eigenheid van minderheden *op zichzelf* problematisch zou zijn (Rijkschroeff et al., 2003). In de jaren zeventig van de vorige eeuw was 'integratie met behoud van identiteit' het devies. Maar ook toen in de jaren tachtig nieuwe denkbepalen het beleid gingen bepalen, bestond er weinig aandrang tot het ontmoedigen van organisatie in eigen kring of het propageren van assimilatie. Het minderhedenbeleid baseerde zich eigenlijk op het eigen verleden, zo schetst De Rooy (2002, p. 288): 'Grote sociale ongelijkheid en diepgaande religieuze verschillen waren toch langzaam maar zeker omgetoverd tot grotere eenheid?'

Dit alles veranderde rond de eeuwwisseling. Cultureel 'anders zijn' werd als steeds problematischer gezien. Sinds *Het multiculturele drama*, het roemruchte essay van Scheffer (2000), wordt behoud van culturele identiteit wijdverbreid opgevat als een bedreiging voor de cohesie in de samenleving. Deze opvatting kwam in een dramatische stroomversnelling terecht na de aanslagen van 11 september en de moord op Pim Fortuyn (2002) en op Theo van Gogh (2004). De toon van het publieke debat is gepolariseerd en verhard, net zoals het integratiebeleid, dat expliciet afscheid nam van 'het multiculturalisme als normatief ideaal, van de vrijblijvendheid van het verleden. [...] Gedeeld burgerschap, eigen verantwoordelijkheid [...] en, waar nodig, verplichtingen, zijn sleutelbegrippen van het Integratiebeleid Nieuwe Stijl' (kabinetsreactie op de Tijdelijke Parlementaire Onderzoekscommissie Integratiebeleid, 2004, p. 2). Deze stevige, harde stijl werd ook in het buitenland opgemerkt. *Dutch confront limitations of their tolerance*, kopte de *New York Times* op 10 november 2004. *Dutch facade of tolerance under strain*, was de titel van een artikel in de *International Herald Tribune* van 17 oktober 2005.

Het (terechte) tegengeluid van de WRR

De WRR maakt zich zorgen over de verharde toon van het debat. Mogelijk heeft hij zich gestoord aan de teloorgang van het beeld van Nederland als een tolerante, verdraagzame natie. Hoe het ook zij, duidelijk blijkt dat de WRR de positieve kanten van (etnische) diversiteit weer meer in beeld wil brengen. Maar daarin zit volgens mij zowel de kracht (deze paragraaf) als de zwakte (volgende paragraaf) van het rapport. Verder zal ik in de volgende paragraaf mijn belangrijkste punt van kritiek toelichten: de in mijn ogen gebrekkige analyse van het regeringsbeleid.

De kracht van het WRR-rapport is de constatering dat in het publieke debat het identiteitsvraagstuk op dit moment tot loyaliteitsvraagstuk neigt te worden gereduceerd. In de driedeling van de WRR: tot een probleem van *emotionele* identificatie. Denk aan de kwestie van de dubbele nationaliteit. In

steeds bredere kring wordt afstand doen van de nationaliteit van het land van herkomst gezien als teken van loyaliteit met Nederland. Sociaalpsychologisch onderzoek (Eriksen, 2002; Stets, 2006) wijst echter uit dat het land van herkomst voor migranten ‘een sterke emotionele *footprint* is, die niet zomaar aan de kant geschoven kan worden, zelfs al zouden ze dat willen’ (WRR, 2007, p. 181). Als mensen gedwongen worden hun eigen achtergrond af te zweren, kan dit zelfs leiden tot gevoelens van krenking en buitensluiting.

Een belangrijke stelling van de WRR-onderzoekers is dat emotionele identificatie met Nederland vooral kans van slagen heeft, als burgers daaraan op *andere* manieren vorm kunnen geven dan door (verplicht) te ‘sleutelen’ aan hun loyaliteit. Loyaliteit *laat* zich inderdaad niet fabriceren; het *is* er of kan groeien. Processen van functionele (en normatieve) identificatie kunnen er evengoed, waarschijnlijk beter aan bijdragen. Functionele identificatie ontstaat als mensen een gemeenschappelijke taak of functie vervullen, zoals samen werken, samen naar school gaan of samen activiteiten ondernemen in de buurt. De etnische achtergrond van de betrokkenen speelt daarbij in principe geen rol. Als mijn collega en ik op het werk een taak uitvoeren, is niet onze etnische achtergrond maar primair onze deskundigheid van belang. Het *bij-effect* kan echter zijn dat tussen ons affectieve en bij implicatie interetnische verbindingen ontstaan (vgl. Elster, 1979; RMO, 2005; Verkuyten, 2006).³ Een overheid die interetnisch verbindingen wil bevorderen, zo stelt de WRR terecht, kan burgers daarom beter niet op etnische gronden, maar op gedeelde interesses en belangen proberen te activeren.

Verder vind ik belangwekkend aan de WRR-studie dat de vergeten positieve kanten van etnische diversiteit in de publieke herinnering worden teruggebracht. Het feit dat het hebben van meerdere identiteiten niet alleen met psychische verwarring of heimwee gepaard hoeft te gaan, maar bijvoorbeeld ook de psychische stabiliteit kan versterken. Of het gegeven dat cultureel diverse samenlevingen niet alleen tot maatschappelijke spanningen hoeven te leiden, maar ook aan de bakermat van economische vooruitgang kunnen staan. Ook echter het feit dat de typisch Nederlandse traditie van schikken en plooiën niet alleen van ondoordringbare (verzuilde) groepsgrenzen vergezeld ging, maar tevens met een zekere constructieve inschikkelijkheid gepaard is gegaan om vreedzaam en verdraagzaam met principiële verschillen om te gaan.⁴ De uitwerking van de WRR-onderzoekers van de mogelijk positieve kanten van culturele pluriformiteit komt mijns inziens op het goede moment. In deze tijden van maatschappelijke polarisatie, waar naar mijn oordeel veel te eenzijdig steeds de negatieve kanten van integratie aan de orde komen, is het van groot belang een *evenwichtig* beeld te schetsen.

Kanttekeningen bij het tegengeluid

Maar *is* de boodschap van de WRR wel zo evenwichtig? Naar mijn mening slechts ten dele. Het rapport is over zijn eigen evenwichtigheid in ieder geval te weinig expliciet. De Raad besteedt weinig aandacht aan ook de negatieve kanten van culturele diversiteit. Hij benadrukt weliswaar dat culturele diver-

siteit ook een prijs kent en dat niet alle identiteiten even verzoenbaar zijn (p. 45) – de ‘schikkende en plooiende’ partijen, die Nederland lange tijd het beeld van een tolerante natie hebben opgeleverd, sloegen elkaar soms ook de koppen in –, maar de oorzaken en consequenties van en eventuele oplossingen voor deze constatering geeft de WRR nauwelijks. Omdat de Raad ook aan de redenen voor deze minimale behandeling geen woorden vuilmaakt, lijkt het erop dat zij bij het schrijven verifiërend te werk is gegaan. Het gevolg is dat het rapport een nogal politieke uitstraling heeft.

Onwillekeurig moet ik denken aan die keer op de fiets, toen ik nog in het Utrechtse Kanaleneiland woonde. ‘Hé kankerjood, *jullie* hebben verloren!’, beet een Marokkaanse knaap mij toen venijnig toe. De dag daarvoor was de kwartfinale van het Wereld Kampioenschap jeugdvoetbal geweest. Marokko had het Nederlands elftal met 2-0 verslagen. ‘Vechten?!’, schamperde hij nog. Vanwaar die vijandigheid? Waarom liggen de identificaties van deze jongen, die ongetwijfeld in Nederland is opgegroeid, zo ver van Nederland vandaan? Is hij een uitzondering? Of illustratief voor een grotere groep?

Mij troffen de cijfers in tabel 7.5 van het WRR-rapport (zie hierna), gebaseerd op Phalet et al. (2000). Hierin komt tot uitdrukking dat in 2006 74% van de (overwegend) in Nederland geboren en getogen Marokkaanse jongeren zich ‘totaal’ of ‘vooral’ Marokkaan voelt (tegenover 76% in 1999). Nul procent voelt zich totaal of vooral Nederlander (tegenover 2% in 1999) en 26% voelt zich beide (tegenover 22% in 1999). Soortgelijke cijfers presenteert de WRR voor Turkse jongeren. Het enige wat de WRR over de tabel te melden heeft, is dat de hybride categorie in zeven jaar tijd licht gestegen is, ten koste van de groep die zich alleen met Marokkanen (of Turken) identificeert. Nog afgezien van het feit dat de stijging van de hybride categorie óók plaatsvond ten koste van de groep Marokkanen die zich alleen met Nederlanders identificeert, vind ik het meest opvallende aan de tabel de overgrote meerderheid – zoals gezegd ruim drievierde van de jongeren – die (nagenoeg) alleen gevoelens heeft bij de Marokkaanse identiteit.

Tabel 7.5 uit het WRR-rapport: ‘Voelt u zich in uw binnenste meer Turk/Marokkaan of Nederlander?’, 1999-2006.

	Turken		Marokkanen	
	1999	2006	1999	2006
totaal Nederlander (1) en vooral Nederlander (2)	1,1 %	4,7 %	2,3 %	0 %
zowel Turk/Marokkaan als Nederlander (3)	16,2 %	28,3 %	21,6 %	26,3 %
vooral Turk/Marokkaan (4) en totaal Turk/Marokkaan (5)	82,7 %	66,9 %	76,1 %	73,8 %

Welke verschillende achtergronden, verschillende overwegingen en verschillende motivaties hebben deze jongeren? In hoeverre verschillen hun maatschappelijke en nationale identificaties met die van de hybride groep jongeren? Wat is hun visie op Nederland en Nederlanders en welke argumenten voeren zij daarbij aan?

Deze kwesties werkt de WRR dus nauwelijks uit. Sociologen als Scheffer en

Koopmans zouden voorgaande tabel, zo vermoed ik, uitleggen als voorbeeld van culturele segregatie van Turkse en Marokkaanse jongeren, die zich afsluiten van de Nederlandse samenleving en zich oriënteren op het land van herkomst. En dan niet segregatie van het vriendelijke soort van groepen die vreedzaam langs elkaar heen leven, maar van het soort dat uiterst negatieve consequenties heeft voor zowel allochtonen als autochtonen (Koopmans, 2002; Scheffer, 2004). Sociaalpsychologisch gezien kampen deze jongeren met wat Berry (1997) ‘separatie’ noemt – een zeer uitgesproken gevoel van verbondenheid met één van beide identiteiten. Separatie *hoeft* geen negatieve individuele of maatschappelijke consequenties te hebben, maar *kan* wel ontwrichtend zijn.*

Graag had ik gezien dat de WRR explicieter dergelijke sociologische en sociaalpsychologische invalshoeken in zijn rapport had betrokken, niet om ze over te nemen, maar om aan te geven waarom en in hoeverre ze hout snijden of juist ontkracht moeten worden. Omdat de WRR die exercitie maar mondjesmaat heeft gepleegd, wekt de Raad de schijn op zoek te zijn geweest naar het eigen gelijk, en dat is wat het rapport de gestelde politieke inslag geeft.

In samenhang hiermee valt op dat de WRR bij zijn verklaring van culturele conflicten nogal eenzijdig wijst op de rol van externe factoren, zoals de oneerlijke verdeling van articulatiemacht tussen verschillende groepen, de aanwezigheid van subtiele mechanismen van uitsluiting en de averechtse uitwerking van een maatschappelijk debat waarin wordt gesproken van ‘zij’ (allochtonen) die zich moeten aanpassen aan ‘ons’ (autochtonen) (p. 89). Terecht besteedt de WRR aan dergelijke factoren veel aandacht. Zo is bijvoorbeeld ook bekend dat een substantieel deel van de Nederlanders geen positieve houding heeft jegens minderheden (zie o.a. Coenders et al., 2006). Als autochtonen wordt gevraagd of ze minderheden als burens zouden willen hebben, antwoorden zij zelfs in meerderheid ontkennend (SCP, 2004). Voor een evenwichtig beeld was het echter nodig geweest dat de WRR zich meer uitgebreid óók op de interne factoren had gericht zonder welke de externe niet goed kunnen worden begrepen. Denk aan de achterstandsproblemen die juist bij veel migrantengedrag zichtbaar zijn, of aan bestaande praktijken als eerwraak of geweld tegen homo’s of joden, die deels te herleiden zijn tot culturele tradities. De WRR *noemt* deze factoren, die immers in wisselwerking met de genoemde externe factoren staan; maar werkt ze nauwelijks uit. Mogelijk heeft de WRR daarvoor wetenschappelijke redenen. Maar die redenen hadden naar mijn mening dan in het rapport moeten worden geëxpliciteerd.

Dan mijn belangrijkste punt van kritiek, een opmerking over beleid. Zoals gezegd was de aanleiding voor de WRR om *Identificatie met Nederland* te schrijven het tegengaan van huidige en toekomstige spanningen in de Nederlandse samenleving. Het kabinet, aldus de WRR, voert daartoe beleid gericht op bevordering van de Nederlandse identiteit. Vier beleidslijnen werkt de Raad uit: het inburgeringsbeleid, de nationaliteitswetgeving, de ‘waarden en nor-

* Evenmin gaat de WRR in op de problematiek van zogeheten ‘ambivalente identificaties’, terwijl uit onderzoek van bijvoorbeeld Stevens et al. (2007) blijkt dat een gebrek aan gevoel van verbondenheid met zowel je ene (Marokkaanse) als je andere (Nederlandse) identiteit met probleemgedrag gepaard kan gaan.

men'-programma's en de canon voor Nederland. Elk van deze beleidslijnen heeft tot doel burgers duidelijk te maken wat het Nederlandschap betekent, om langs die weg de sociale samenhang te stimuleren. Wat de Raad echter niet uitwerkt is dat het kabinet tal van overige beleidsmaatregelen heeft getroffen om de sociale samenhang te bevorderen. Het huidige kabinet hanteert 'sociale samenhang' zelfs als een van de zes hoofdpijlers van beleid. Maar ook het vorige kabinet, dat zitting had toen de WRR zijn rapport voorbereidde, kan niet worden verweten geen beleid gevoerd te hebben ter bevordering van sociale samenhang, binding en interetnische contacten (zie bijv. Entzinger en Fermin, 2006; RMO, 2005). Op microniveau probeerde het vorige kabinet de voorwaarden te creëren voor de totstandkoming van duurzame interetnische contacten, bijvoorbeeld door de 'Ruimte voor contact'-regeling te introduceren. Op mesoniveau deed het tal van pogingen om bevolkingsgroepen te mengen, via verschillende vormen van ruimtelijk beleid (Rotterdamwet) en het stimuleren van indirect spreidingsbeleid in het onderwijs. Op macroniveau ten slotte, lanceerde het kabinet het 'Breed initiatief maatschappelijke binding'. Bovendien scherpte het kabinet het toelatingsbeleid voor minderheden aan en beëindigde het specifiek op minderheden gericht arbeidsmarktbeleid.

Nu kan ik me goed voorstellen dat de WRR voorgaande beleidsmaatregelen niet allemaal even positief waardeert. Ikzelf ben in elk geval van mening dat het beleid van het vorige kabinet maar zeer ten dele effectief is geweest. Tegelijkertijd ben ik echter van mening dat de WRR een veel evenwichtiger analyse van het regeringsbeleid op het vlak van sociale samenhang had moeten maken. De aanbevelingen voor beleid die de WRR in het laatste hoofdstuk presenteert zijn alle bedoeld om processen van functionele, normatieve en emotionele identificatie te versterken, om zodoende te investeren in constructieve verbindingen tussen groepen en individuen in de pluriforme Nederlandse samenleving. De aanbevelingen van de WRR en de analyses die daaraan ten grondslag liggen vind ik inspirerend en belangwekkend, zoals ik eerder heb aangegeven. Maar anders dan de WRR het doet voorkomen *voert* het huidige kabinet op elk van de drie identificatiedomeinen al een uitvoerig beleid. Op het vlak van functionele identificatie zet het kabinet actief in op uitbreiding van het aantal brede scholen en leerwerktrajecten voor jongeren. Op het vlak van normatieve identificatie heeft de regering een 'Handvest verantwoord burgerschap' en 'Financiering van het huis van de democratie' in voorbereiding. En op het vlak van emotionele identificatie zijn er het genoemde inburgerings- en naturalisatiebeleid. Veel meer voorbeelden vallen te geven. Wat vervolgens cruciaal is, zijn de verschillen in visie op en onderbouwing van dat beleid tussen regering en WRR. Een analyse van die verschillen, van de kennelijk (gedeeltelijk) foutieve vooronderstellingen die de regering bij haar beleidsvorming hanteert, kan immers de aanpak van maatschappelijke spanningen een stap verder brengen. Zo'n analyse had de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid naar mijn mening minimaal moeten leveren.

Noten

- * Stijn Verhagen is lector Participatie en Maatschappelijke Ontwikkeling bij het Kenniscentrum Sociale Innovatie aan Hogeschool Utrecht, Faculteit Maatschappij en Recht.
- 1 Vastleggen, in de zin van het scheppen van een *helder* beeld van de vaderlandse cultuur en geschiedenis. Denk aan de Commissie Ontwikkeling Nederlandse Canon die de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap in 2005 instelde. Vastleggen, ook in de zin van het verschaffen van een *dwingend* kader van wat de Nederlandse identiteit zou moeten zijn. Denk aan het (verplichte) inburgeringsbeleid dat in steeds belangrijkere mate is gericht op het overbrengen van de Nederlandse normen en waarden, gewoonten en gebruiken, maar denk ook aan de (verplichte) naturalisatieceremonie die de minister van Justitie in 2006 in het leven riep om de waarde van een gevoel van trots op Nederland te onderstrepen.
 - 2 De Nederlandse traditie van verdraagzaamheid en tolerantie zit diep ingebakken, zelfs al in het proces van natievorming in de zestiende en zeventiende eeuw (De Rooy, 2002; Prak, 2002). In deze periode ontleende de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden haar identiteit aan de relatieve vrijheid en zelfstandigheid van elk van de regio's afzonderlijk. Er was weliswaar hopeloze verdeeldheid, met name tussen protestanten en katholieken – de verschillende geloofsovertuigingen meden elkaar; pogingen tot verzoening werden nauwelijks gedaan –, maar tegelijkertijd was er de breed gedragen wil en noodzaak tot samenwerking. Bijvoorbeeld om een blok te vormen tegen het Spaanse gezag. Of zich als internationale handelsnatie te kunnen handhaven. Of om de strijd tegen het water te kunnen leveren. Er was dus sprake van samenwerking onder condities van principiële onenigheid, wat vraagt om de bereidheid kennis te nemen van andermans mening, wederzijds respect te tonen en compromissen te sluiten, zonder de eigen waarden te hoeven verloochenen. Op deze basis ontstonden de eigenschappen waarmee Nederland sindsdien lange tijd bewondering heeft geoogst: verdraagzaamheid en tolerantie.
 - 3 De RMO (2005) behandelde dit eerder onder de noemer 'etniciteit overstijgende verbindingen'. De afgelopen jaren zijn veel integratieprojecten georganiseerd rond het thema etniciteit. Het voorbeeld bij uitstek is de multiculturele straatbarbecue waar mensen met verschillende culturele achtergronden met elkaar eten en van elkaar leren begrijpen wat er 'anders' is aan de ander. Hoewel dergelijke gelegenheden gezellig kunnen zijn en ook de leefbaarheid van de wijk ten goede kunnen komen, zijn ze voor het bevorderen van affectieve, duurzame inter-ethnische verbindingen niet effectief. Immers, ze bekrachtigen de bestaande scheidslijnen tussen groepen eerder dan dat ze deze doorbreken. De overheid, zo stelt de RMO, kan zich daarom beter richten op het creëren van gelegenheden die burgers op andere dan etnische gronden activeren, zoals ervaren overlast in de straat, gedeelde muziekvoorkeur of bijvoorbeeld activiteiten die aan vrouweninteresses appelleren.
 - 4 Tijdens de verzuiling organiseerden groepen zich op socialistische, liberale, protestantse of katholieke grondslag. Er bestond weliswaar verdeeldheid en rivaliteit, maar tegelijkertijd werd gezocht naar manieren om daarmee vreedzaam om te gaan. Bijvoorbeeld door de pragmatische compromissen die de politieke elites sloten (zoals de pacificatie van 1917). Of door de aanwezige, verbindende, nationale symbolen (zoals nationale feestdagen). Of door het gedeelde, diepgewortelde besef dat tegenstellingen tussen groepen maar beter niet op het spits kunnen worden gedreven. De verzuiling bestaat niet meer. Maar het principe van de verzuiling vinden we nog terug in belangrijke delen van het publieke domein, zoals in het onderwijs en bij de omroep, maar ook bijvoorbeeld in de zorg- en welzijnssector (zie bijv. Frissen, 2007).

Literatuur

- Berry, J.W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5-34.

- Coenders, M., Lubbers, M. & Scheepers, P. (2006). 'Het tolerante land' in historisch en in landenvergelijkend perspectief. In: F. van Tubergen en I. Maas (Red.), *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief* (p. 89-111). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Elster, J. (1979). *Ulysses and the Sirens*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Entzinger, H.B. & Fermin, A.M.E.(2006). Gidsland achter de Waterlinie. Het recente Nederlandse immigratie- en integratiebeleid in Europees perspectief. In: F. van Tubergen en I. Maas (Red.), *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief* (p. 37-63). Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Eriksen, T.H. (2002). *Ethnicity and nationalism*. Londen: Pluto Press.
- Frissen, P.H.A. (2007). *De staat van verschil. Een kritiek van de gelijkheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Kabinetsreactie op het rapport *Bruggen bouwen* van de tijdelijke commissie Onderzoek Integratiebeleid (de commissie Blok) (2004), Den Haag, 19 mei 2004.
- Koopmans, R. (2002). Zachte heelmeeesters... Een vergelijking van de resultaten van het Nederlandse en Duitse integratiebeleid en wat de WRR daaruit niet concludeert. *Migrantenstudies* 18(2), 87-92.
- Phalet, K., Lotringen C. van & Entzinger, H.B. (2000). *Islam in de multiculturele samenleving. Opvattingen van jongeren in Rotterdam*. Utrecht: ERCOMER.
- Prak, M.R. (2002). *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.
- Rijkschroef, R., Duyvendak, J.W. & Pels, T.V.M. (2003). *Bronnenonderzoek integratiebeleid*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.
- RMO (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Rooy, P. de (2002). *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813*. Amsterdam: Mets & Schilt.
- Scheffer, P. J. (2000). Het multiculturele drama. In *NRC Handelsblad*, 29 januari 2000.
- Scheffer, P.J. (2004). De vermijding voorbij. Acht stellingen over segregatie en integratie. In: RMO (2005), *Eenheid, verscheidenheid en binding. Over concentratie en integratie van minderheden in Nederland* (p. 145-173). Den Haag: SDU.
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: SDU.
- Stets, J.E. (2006). Identity theory. In: P.J. Burke (Red.), *Contemporary social psychological theories* (p. 88-111). Stanford: Stanford University Press.
- Stevens, G.W.J.M., Vollebergh, W.A.M., Pels, T.V.M. & Crijnen, A.A.M. (2007). Problem behavior and acculturation in moroccan immigrant adolescents in the Netherlands. *Journal of Cross-Cultural Psychology* 38(3), 310-317.
- Verkuyten, M.J.A.M. (2006). *Opgroeien in etnisch-culturele diversiteit*. Oratie. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Voorsluis, B. (2003). Onze basiswaarden, historisch beschouwd. *In de marge* 12(1), 2-8.
- WRR (2007). *Identificatie met Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.